

ראגוזה בסוף המאה ה-16 (ג' רוסאצ'יז)

"היי בטוחה, גבירתי הנעלה!"

דונה גרציה מנדס-נשיא
וקשריה עם הרפובליקה
של ראגוזה (דוברובניק)

משה אורפלי

פרופ' משה אורפלי מלמד במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן והיה דיקן הפקולטה למדעי היהדות באוניברסיטה זו. פרסם ספרים ומאמרים בתולדות יהדות ספרד ופורטוגל בימי הביניים והפזורה הספרדית בראשית העת החדשה.

העיר ראגוזה, כיום דוברובניק שבקרואטיה, היא עיר נמל עתיקה שנוסדה בתחילת המאה השביעית בדרום-מזרח הים האדריאטי. לאורך השנים חוותה העיר תהפוכות רבות וגלגולים, ובתקופות שונות השתייכה העיר לקיסרות ביזנטיון, לוונציה, לאימפריה האוסטרו-הונגרית, ובמשך כמה מאות שנים אף פעלה כמדינה עצמאית. האימפריה העות'מאנית, שסיפחה אליה את מלכויות סרביה, בוסניה והרצגובינה, העניקה לעיר בשנת 1458 את הזכות להתנהל כמדינת-עיר עצמאית של סוחרים, בדומה לרפובליקה של וניציה, תוך שהיא מעניקה לה זכויות תנועה וגישה לכל שוקי האימפריה תמורת תשלום שנתי של אלף דוקאטים זהב. הסכם זה, שנתקיים עד לפירוקה של ראגוזה כרפובליקה עצמאית בידי השלטון הצרפתי בשנת 1808, היטיב עם הקהילה היהודית-ספרדית הקטנה בעיר, שפרחה בזכות קשרי המסחר של חבריה ובזכות מיקומה האסטרטגי של העיר, כנמל חשוב בצומת הדרכים שבין מזרח ומערב. יהודי ראגוזה לא צמצמו את פעילותם לקשרים "משפחתיים" בלבד עם מרכזי המסחר בארצות הבלקן השכנות ובאיטליה, אלא השכילו להשתמש בהצלחה מרובה בנתיבי הים האדריאטי לפיתוחו של הסחר באזור כולו. כחלק מפעילותם עסקו נמרצות ב"פדיון שבוים" יהודים ונוצרים כאחד, והיו אף ששימשו קונסולים יהודים מטעמה של הרפובליקה של ראגוזה, בעיקר בוואלונה שבאלבניה הסמוכה. בעיר פעלו רופאים יהודים למען כלל התושבים, והיו שיצרו גם בתחומי הספרות הכללית והספרות הרבנית. ראשית הקהילה היהודית במקום הייתה בשלהי המאה ה-16, כאשר לאחר גירוש ספרד ב-1492, וההמרה הכפויה של הדת בפורטוגל ב-1497, הגיעו לעיר יהודים ואנוסים שמיסדו במקום קהילה. יותר מן האחרים, היו אלו שניים מאנוסי פורטוגל שהנציחו לימים את תפארתם של יהודי ראגוזה במאה ה-16: אמטוס לוסיתנוס (Amatus Lusitanus), הרופא הנווד שבעבור שנים מספר עבר לסלוניקי, וידידו זידקוס פירוס (Didacus Pyrrhus), המשורר והסופר, שנתמנה למנהיג רוחני של הקהילה והופקד מטעם השלטונות על גביית מסיה. ראגוזה אף הייתה המקום שבו נפגשו (כנראה בראשית המאה ה-17) המקובל ישראל סרוג (סרוק) והפילוסוף והמקובל מצאצאי האנוסים אברהם כהן די הירירה, שהכיר באמצעות סרוג את קבלת האר"י. מפגש זה, כפי שהתברר, תרם תרומה מכרעת לבירור מערכת המושגים הקבלית כמערכת מטאפורית המייצגת רעיונות פילוסופיים, כפי שהסביר די הירירה בשני הספרים שכתב בספרדית בעבור בני האנוסים: "שער השמים" (*Puerta del cielo*) ו"בית האלוהים" (*Casa de la Divinidad*).

לימים הצמיחה הקהילה היהודית בראגוזה מנהיגות רבנית משלה, שכללה את הרב שלמה אוהב ואת אהרן הכהן,

שאישיותם באה לידי ביטוי במאה ה-17 בשמשם פרנסי הקהילה ופרשני המקרא. אחד מבני הקהילה, ר' יהודה הלוי מראגוזה, נמנה לימים עם מחדשי היישוב היהודי ביפו, היה רבם ופטרונו של יהודיה החל מ-1840, וכהוקרה על פועלו נקרא על שמו כיום אחד מרחובותיה המרכזיים של העיר יפו.

עסקים ועלילות דם

קהילת יהודי ראגוזה עברה גלגולים ותהפוכות, בדומה לגורלה של העיר כולה. תחושת השתייכותם של המתיישבים היהודים למקום והצלחתם הרבה בעסקים, עוררה קנאה רבה בקרב הסוחרים הנוצרים, ועד מהרה נמצאו כמה מחברי הקהילה מואשמים בעלילות דם: האחת בשנת 1502 והשנייה 120 שנה לאחר מכן, בשנת 1622. העלילה הראשונה הביאה לגירושם של צאצאי אנוסים מהעיר בשנת 1515, והשנייה גרמה לדלדול ניכר של הקהילה. אלא שהגירוש הראשון, שפגע עד מהרה בהיקף המסחר של העיר כולה, הביא את השלטונות להזדרז לקרוא ליהודים לחזור אליה, וכדי להמריצם אף הוענקו להם זכויות מיוחדות. כך הגיעו אל העיר בשנות ה-30 של המאה ה-16 גם יהודים בעלי הון מיוון ומאלבניה, שביקשו לשמש סוחרים מתווכים בין האימפריה העות'מאנית למדינות נוצריות שנחשבו יריבות לה.

בין היהודים בעלי ההון והשפעה שפעלו בעיר בחסות הרשויות הייתה גם דונה גרציה מנדס-נשיא, וזאת כחלק מיזמותיה הכלכליות והפעילות המסחרית הרחבה שעסקה בה. לפי תיעוד המצוי בארכיון ההיסטורי של דוברובניק, ולפי תיאורו של הנוסע הגרמני הנס דרשוואם (נציג הבנק פוגר), המפרט את מסעו באסיה הקטנה בשנים 1553-1555, היקף המסחר שניהלה דונה גרציה בעיר ודרכה היה אכן רחב ממדים. דונה גרציה השתמשה בנמל העיר באמצעות סוכניה – נציגי מסחר מקומיים – להעברת סחורות כגון צמר, תבלינים ודגנים לוונציה ולאזורים אחרים באיטליה. היקף מסחר זה, כך התברר, הצריך שכירת ספינות ועריכת הסכמים מיוחדים עם ממשלת ראגוזה, שהעניקה לה הנחות בהוצאות הקשורות בזכויות העגנה לספינותיה, הסדרי שיט, אחסון סחורות, מכס וביטוחים.

ראיה להיקף פעילותה בעיר אפשר למצוא בבקשה שהפנו סוכניה בשמה בשנת 1553 לקברניטי העיר, שנה לפני הגעתה לאיסטאנבול. במסמך זה היא מתייחסת לקבלת הפנים החמה שזכתה לה כשעברה דרך ראגוזה בשנה הקודמת, ומציינת בו שבכוונתה להמשיך לסחור דרכה גם עם וניציה, בין יתר מרכזי המסחר באזור. בשל היעדרה המתמשך מוונציה (שממנה נאלצה לברוח) וכפירתה בנצרות העלולה להוות תירוץ לעיקול סחורותיה במקומות שונים, מבקשת דונה גרציה באותו מסמך את חסות הרשויות בראגוזה הן לרכושה הן לסוכניה בעיר ובנמל, עד להגעת המשלוחים ליעדם הסופי באיטליה. לבסוף, כדי לזכות בהתייחסות

"רחוב היהודים"

הגטו היהודי בדוברובניק

בית הכנסת העתיק של ראגוזה

לא היו "ערבים" בראגוזה, אך הרשויות בעיר הסכימו לקבל את התחייבותה בכתב לעמוד בכל תשלומיה, כשהוא חתום בידה ובידי אחיינה, דון יוסף נשיא. מעמדו הכלכלי והשפעתו הפוליטית של דון יוסף באימפריה העות'מאנית פרחו באותם ימים, והתפתחו עוד יותר לאחר עלייתו של הסולטאן סלים השני לשלטון, בשנת 1566. כך זכה למעמד ביי-אוגלו, המקביל לנסיך אירופי, ולתואר מוטפיריק, שמשמעו אציל רם מעלה מפמליית בני משפחת המלוכה.

יחידים מחוץ לחומות הגטו

מעמדה של דונה גרציה בראגוזה וההערכה שרכשו לה השלטונות, באו לידי ביטוי גם ביחס לנציגיה המקומיים, אבנר אלפרין ויצחק ארגס. אלו זכו לכבוד רב בעת מילוי תפקידם, והרשויות התירו להם להתגורר מחוץ לתחומי הגטו שנקבע לתושבי העיר היהודים בשנת 1546. את מבני הגטו, ובכללם את בית הכנסת (שהוא בית הכנסת הפעיל השני בעתיקותו באירופה, לאחר האלטנוישול בפראג),

רצינית לפנייתה, הדגישה שאם בקשתה זו תידחה לא תהיה לה בררה אלא למצוא נמל אחר כתחליף... מעניין לציין, שבבקשתה ובתשובת הרשויות שנשתמרה בארכיון ההיסטורי של דוברובניק, מכונה דונה גרציה הן בפי הרשויות הן בפי סוכניה המקומיים דווקא בשמה הנוצרי – ביאטריס די לונה – אם כי בסמוך מוזכרת גם דתה: יהודיה (hebraea). את בקשתה של דונה גרציה, אגב, אישרה מועצת העיר ב-9 בנובמבר 1554 ברוב של 30 כנגד 7, אם כי חלק מן התומכים ביקשו לאשר את ההסכם לשלוש שנים בלבד, ולא לחמש שנים כפי שביקשה היא עצמה. לחברי מועצה אלה היו ככל הנראה אינטרסים כלכליים נוספים, או שרצו תחילה לבדוק את כדאיות ההסכם ולכן לאשרו רק לתקופה קצרה של שלוש שנים. בסופו של דבר הוענקה לה החסות המבוקשת, ורווחיותו של ההסכם לכלכלת העיר הוכיחה את עצמה. כך נחתמו הסכמים נוספים לחמש שנים ב-7 באוגוסט 1557 וב-4 ביולי 1562, ואלו היו בתוקף עד מותה. לדונה גרציה אמנם

ר' יהודה הלוי מראגוזה, מחדש היישוב היהודי ביפו

"זקניני" זהב, המאה ה-16

שלושים מתוך חמישים וחמישה סוכני המסחר בעיר היו יהודים...

אך האינטרסים החיוניים לשני הצדדים, והאמון ההדדי שנקרם בין דונה גרציה לבין ממשל הרפובליקה, חרג אל מעבר ליחסים מסחר משופרים: השלטונות פנו פעמים מספר אל דונה גרציה בפנייה אישית, וביקשו ממנה מחוות מיוחדות כגון העברת כספים באמצעות סוכניה, לאיסתאנבול או השגת דגנים בתקופות בצורת ומחסור, וכך הועמקו עוד יותר הקשרים בין שני הצדדים.

בנק משפחתי-עירוני

מעבר להכנסה הקבועה השנתית של 500 דוקאטים זהב מאחסון סחורותיה בנמל, היו לשלטונות המקומיים הכנסות נוספות ממסים ומכסים על הסחורות, הנזכרים בנספחי הדוחות שנהגו סוכניה לצרף לפנייה לרשויות. כך למשל, על סחורות המגיעות מאיטליה היו הסוכנים משלמים 4.5 דוקאטים זהב בעבור כל ארגז אריגי צמר. הם היו משלמים גם מכס של אחוז אחד מערך הסחורות שהגיעו מהמזרח.

באמצעות בתי המסחר וסוכניהם, יכלו שלטונות ראגוזה לבצע העברות כספים בין-לאומיות שונות, שהראשונה שבהן המתועדת היא מה-5 באוקטובר 1555. כך למשל, ב-4 במאי 1556, ביקשו השלטונות מסוכניה של דונה גרציה להעביר מראגוזה לפרארה 20 מטבעות זהב זקניני (zecchini); ב-24 ביולי 1557 נתבקשה דונה גרציה לבצע תשלום עצום של 3,100 דוקאטים זהב לשני נספחים כלכליים של הרפובליקה ששהו באיסתאנבול. מסמך שנמצא מצורף לבקשה זו של השלטונות, מלמד שהיו סיכונים במשלוח ישיר של כסום כה גבוה, ומכאן פנייתם של השלטונות אליה, תוך שהם מעריכים את ביצוע הפעולה כטובה אישית שיש לגמול עליה: "הי בטוחה, גברתי הנעלה, שאדיבותך תזכר לטובה ויגמל לך כגמולך הטוב בבוא העת. ישמרך האל ויעשירך."

תועלת נוספת וחשובה לא פחות, שממנה נהנתה הרפובליקה בזכות קשריה המיוחדים עם דונה גרציה, הייתה השגת חיטה ודגנים באמצעותה. תועלת זו הייתה בעלת חשיבות מכופלת בעתות מצוקה ובצורת. דונה גרציה דאגה מדי שנה שתהיה אספקה מספקת לעיר והשתדלה שהדגנים יגיעו בעיקר מנמל ואלונה שבאלבניה הסמוכה, הן כדי לחסוך מהעיר בהוצאות ההובלה, הן כדי להבטיח את שלמותם של המשלוחים מפני השודדים בנתיבי הים. אספקה זו הובטחה על ידה ועל ידי דון יוסף נשיא גם כאשר האמפריה החמירה בהעברת דגנים מארצות "דאר אל-סאלם" לארצות "דאר אל-חרב", וגם כאשר במקומות הייצוא עצמם היה מחסור. בטוב לבה ובחכמה שאפיינה אותה, אף דאגה לאחסון מראש של דגנים, שיספיקו לעיר במקרה הצורך במשך שנה שלמה.

אפשר לראות כיום בעיר ב "רחוב היהודים" (Ulica Žudioska), שהיה אז חתום בחומה עם שערים.

תושבי הגטו חויבו על פי חוק לשלם שכר דירה מיוחד על דירותיהם במתחם, שהיה מקור הכנסה נוספת לאוצר הרפובליקה. בשנת 1558 פרצה מחלוקת סביב תשלומים אלה, וסוכניה של דונה גרציה התחייבו לשאת בעול התשלום, שכלל 60 סקודי לשנה לכל משפחה. מאליו ברור שתשלום שכר הדירה של כל דיירי הגטו בידי אלפרין וארגס נעשה באישורה ובמימונה של דונה גרציה עצמה, והדבר משמש עדות נוספת לשאיפתה לתמוך בצורכי הקהילות היהודיות השונות שהובאו לתשומת לבה. מעבר לכך, הגם שסוכניה ובני ביתם היו פטורים מלהתגורר בגטו, על נשותיהם – בדומה לשאר הנשים היהודיות – הוטל החיוב למשכן את תכשיטיהן כעירבון לתשלומי הדיור בגטו. כך עולה מדבריהם של הסוכנים במסמך הבקשה שהפנו לבעלי הרשות בעיר: "בעוד גבירתנו רוחשת אהבה כה רבה להוד מעלתכם, לא יהיה זה נאה ולא יאה שנציגה של הגבירה נאלצים למשכן את תכשיטי נשותיהם עבור סכום כל כך לא משמעותי". בקשתם, יש לציין, נענתה מיד בחיוב, והיא הוכחה נוספת לעניינן של הרשויות לשמור על יחסי האמון והקרבה עם דונה גרציה, שבפניויתיה לחידוש הסכמי החסות הבטיחה לא רק להמשיך להשתמש בנמל העיר אלא גם לעודד אחרים לעשות כן. ואכן, על פי מסמך משנת 1556 פנה הסוחר יצחק בנארס לשלטונות ראגוזה, בבקשה לקבל תנאים דומים לאלו שזכתה בהם היא עצמה.

מעמדה של דונה גרציה בעיר הושפע אפוא מרצונם של מנהיגי העיר לעודד סוחרים יהודים נוספים לפעול בעיר ולפתחה, כפי שעשו השליטים בערים כגון אנקונה, ונציה, פיזארו, ליורנו ואחרות. אין לתמוה אפוא שבשנת 1572

ארון הקודש בבית הכנסת